

שני סיפורים

סבתא מוטי

כשסבתא מוטי נכנסה לחיי הייתי כבת שנתיים וחצי, ואימא ניסתה ללמד אותי להגיד סבתא בגרמנית: "גרוס-מוטי", חתכה אימא את ההברות המצחיקות, ואני צהלתי לעומתה: "בוטיי"! לא, אמרה אימא בסבלנות וחזרה: גרוס-מוטי! אבל הפעוטה שהייתי שמחה לשחק ולהתווכח: בוטי! וכך נשמר שמה של הסבתא שלי "מוטי" בפי - שהרי גם אימא שלי, שזו היתה אָמָה, קראה לה כך, אז מדוע שאקרא לה אחרת?

הגברת הווינאית שהגיעה עם ארגו נסיעות שקראו לו 'שיפסקופפר', מזוודת אוניה, לא חלמה מעולם להגיע לארץ-ישראל מווינה המעטירה, הרוקדת - והנה נאלצה להצטרף אל "מיינע פרוקטע טוכטר אין פלשתינה" (ביתי המטורפת בפלשתינה), והנכדה התינוקת שהייתי אני, היתה תוספת חינם לעיסקה.

גרנו ברחוב בן-יהודה, במספר 31 או 33 - גרנו בשניהם, ועברנו מדירה לדירה בתקופת ה"מוחרם", מאוחר יותר הלכתי לגנון לבית הסמוך, שהיה צמוד לגן הילדים של הגנת חווה וורבה, אימא של דורית ופנינה. פנינה הגדולה היתה נחה בגן בצהריים על כסא נוח כמו בשפת הים, כשאנחנו הילדים היינו שוכבים על המחצלות.

בבית שמרה עלי וגיננה אותי סבתא מוטי, שרה לי שירים כשיחקתי בדובי שלי, שהיא קראה לו תדי בר, וניסתה ללמד אותי משחק ידיים ואצבעות בארבע ידיים, שבו מרימים את העור בצביטה קלה, ויוצרים מגדל של ידיים. אבל העור הכמוש של ידי הסבתא הפחיד אותי, בישר כעין מוות, ואני לקחתי את מספרי הצפרניים ובמחטף גזרתי את העור המזקיץ... נשמעה צווחה, מין קוויטש שכזה, הסבתא אספה את ידה הפצועה, כשהעור חשוף, וורוד ורוטט... שתינו נבהלנו.

לסבתא היה קול דקיק כששרה את השירים, שירי עם ושירי ילדים בגרמנית שאני התחלתי להבין, וקול רגיל כשספרה את הסיפורים על משפחתה. לאחיה היא היתה הבת היחידה. היא שעשעה אותי במעשיות עליהם, אחיה פאול שמיכב כאשר מכניסים אותו לאמבטיה: מיין ליבע שמוץ?! (הלכלוך האהוב שלי) ואונקל קרלי התינוק. היא האכילה אותי, הפעוטה, בכפית, כשהיא מכריזה על כל אחת מהכפיות: זו בשביל אונקל פאול, זו בשביל אונקל קרלי, ועכשיו בשביל טרודי ואונקל הנס. כך הזינה אותי במזון, ובכל השמות במשפחה...

המשפחה של סבתא מוטי היתה עשירה מאד, היה להם בית - עסק גדול ורחב ידיים, בן שתי קומות ואולמות, ובו כל דברי כתיבה, צבעים, ניירות, קישוטים מרהיבים ומושכי עין, לכל הצרכים ולכל הגילאים. אביה, יוליוס מנדל, היה מומחה לעטים, ומכאן התרחב, עם שותפו לווה (לוי) לכלבו גדול עם עובדים רבים. אָמָה לינה (קרולינה) לבית וינטר ניהלה את המשפחה ביד רמה.

בחגים היו עורכים נשפי ריקודים לפרסונל, ועד היום אני מלטפת חפץ מרהיב, פנקס ריקודים כרוך בקטיפה ובזהב, עם תמונות בעלי העסק, ודפים לרשום את המזמינים לרקוד עם עפרון קטן קשור בגדילי משי.

מכל העושר והגודש הזה, עם עוזרים, מבשלות ואומנות, הגיעה סבתא מוטי לכרה, רק עם ה'שיפסקופפר', אלמנה כבודה לבושה שחורים, אשת חברה ללא חברה.

גרה איתנו וטיפלה בי, כך שהיו לי שתי אמהות ושתי שפות-אם. בכיתנו החלוצי דיברו רק עברית, אבל איתי יכלה לשוחח כאוות נפשה.

בקיץ היו נוסעים לכפר, לאאוסזה - ואני זוכרת קופסאות מגולפות בעץ, מלאכת מחשבת, אחת מהן שימשה לי קלמר אחר כך, בלימודי בתיכון חדש בתל-אביב. אימא שלי היתה ילדה שובבה מאד, האומנות רחצו והלבישו אותה בלבן, שתשב ותחכה לנסיעה במרכבה, לאסוף את הדודה, אחות אביה, מתחנת הרכבת. הילדה התגלגלה באחו והלבן הפך ירוק... שוב רחצו והלבישו, שתשב על הספסל ולא תתרוצץ, ונתנו לה בלון אדום לעסוק בו. בימים ההם הצבעים לא היו יציבים כל כך, הילדה ניפחה את הבלון בכל כוחה, ושבילים של רוק אדום נזלו על הבגדים החדשים... סוף דבר, אימא שלי נענשה, ונשארה בכית. סבא פליקס נסע בלעדיה לפגוש את הדודה הכבודה, אחותו.

סבא שלי פליקס, בעלה של סבתא מוטי, היה אוסטרי פרוטסטנטי חילוני, לא יהודי. הוא נפטר ממחלה כשאמא שלי היתה בת ארבע-עשרה, וסבתא מוטי האלמנה לבשה את בגדי אלמנותה עד מותה ולא נישאה עוד. סבא פליקס היה יפה תואר וקומה, אספן וחובב אמנויות, נגן בפסנתר ובוהמיין. משפחת אשתו העשירים נתנו לו כסף, כדי שיוכל לעשות עסקים, אבל משום מה לא הצליח בזה, וכל פעם נתנו לו שוב - ללא הצלחה. לבסוף חיו בתמיכת המשפחה העשירה.

סבא פליקס היה מודרני וליברלי, והעניק לבתו, אימא שלי, שיעורי התעמלות שבדית חדישים. אימא שלי היתה ילדה חרדה, וכדי ללמדה אומץ, החזיק אותה סבא בחוזקה על פסי הרכבת המתקרבת, והילדה - פרחת נשמתה...

ניסיון חינוכי אחר עשה סבא פליקס בחדר ההסבה, מול האח הבוהרת: הוא התחזה למת... שכב על גבו, פרש זרועותיו לצדדים, והילדה, אימא שלי, פרצה בככי.

אחותה הגדולה ממנה בשנים, לילי, שעל שמה נקראתי, ניגשה לכנף הז'קט, הוציאה מהכיס הפנימי את ארנקו וקראה: אם אתה לא קם מייד - אני זורקת הכל לאש! הסבא קפץ כנשוך נחש, והניסוי תם.

כשסבתא מוטי סיפרה את הסיפור, יכולתי להרגיש שהיא גאה מאוד בכִּתָּה הבכורה לילי.

בשנים ההן, הראשונות במאה העשרים, נשים במעמדה של סבתא מוטי לא טיפלו בעצמן בבנותיהן, והיו להן אומנות ומשרתות. אימא שלי שצמאה למגע ולאהבה, נקשרה לאחותה הגדולה לילי, ששימשה לה כדמות הורית. בבגרותה אמרה לי אמי, ש"לא היה לה מזל": "כשהייתי ילדה החשובים היו ההורים, וכשסוף סוף גדלתי, השתנה הדור, וה'חשובים' היו הילדים. אף פעם לא הגיע תורי"...

ואכן דודה לילי ובעלה, הנס אורנשטיין, גידלו ותמכו באמי, שהיתה יתומה מאב, וטופלה על-ידי האומנות.

דודה לילי מתה בדמי ימיה, כבת עשרים וכמה כשהיא בהריון, במגיפת השפעת - והותרה אחריה את בעלה הנס ואת בתה טרודי, בת ארבע... סבתא מוטי יצאה מביתה בווינה לבית חתנה האלמן בקלן, לתמוך בו ולנהל את ביתו וילדתו.

רק כעבור כשנה, כשנישא בשנית, חזרה לביתה בווינה.

סבתא מוטי היתה אשת-חיל, וחתנה הנס ראה בה את חמותו (אמו?) כל ימיה.

אבל עכשיו סבתא שלי מוטי הגיעה אלינו, כשכינתיים אירופה נהפכה על פיה, אחיה וכני משפחה איבדו את הונם, את רכושם ואת חייהם במלחמות ובשלטון היטלר.

בתל-אביב, ברחוב "בן-יהודה שטראסה", במכולת של כהן, מאחורי הווילון, הייתי באה איתה כשקנתה שינקן, בין יתר עקרות הבית.

סבתא היתה לוקחת אותי לפגישות התה של חברותיה, כולן דוברות גרמנית, שהתענגו על הצברית הקטנה והנימוסית שדוברת בשפתן. הן היו קוראות זו לזו בשמות חיבה מוזרים, כמו "גרבר'כן" ו"פוזנר'כן", שהיה בהם צירוף משונה של רשמיות עם שם המשפחה, כרוך ביחד עם אינטימיות וחיבה שבסיומת "כן". משונה היה גם הצירוף המוזר של הקשישות הכבודות והילדה בת החמש-שש.

לאחר שנים אחדות, אחרי שנולדה אחותי הקטנה תמי, וכולנו עברנו לבית פרטי עם גינה בקריית-עבודה, פרצה מלחמת העולם השנייה וחזרנו לקיבוץ. סבתא נשארה בינתיים בחדר שכור בקריית-עבודה, ששולם מדמי השכירות שהתקבלו מהבית. אבא אידיאליסט כדרכו, דרש למכור את הבית, וכמובן אימא רצתה לשמרו. כולנו התקבלנו לחברות בקיבוץ, שאבא היה ממייסדיו ושנולדתי בו, כולל התושבת סבתא, וסוכם שמהכסף הרב שיתקבל ממכירת הבית, יבנו בקיבוץ עבור סבתא שירותים צמודים לחדרה. בקיבוץ לא היו אז שירותים - אלא ה"ציבוריים" הספורים. אפילו ברוז מים לא היה בחדרים. וכך היה: הבית נמכר, הכסף הועבר לקיבוץ, ולא נודע כי בא אל קירבו. סבתא השתמשה בקיטון הקט שלה בדלי אמייל לבן עם מכסה לצרכיה, עד יומה האחרון...

אבל עוד קודם לכן, בשנה שסבתא גרה בלעדיו בקריית-עבודה, בחופשת הקיץ, יצאתי עם כל הילדים ל"מחנה קיץ" של התנועה בראשון לציון, בשטח של התנועה הקיבוצית, קיבוץ ג'. גרנו באוהלים וטיפסנו על חומת החולות של הסיליקט, בית החרושת שבמערב.

הגלישה בחולות היתה מרגשת, מאז שעקרתי מאדמת החול הצהבהבה הרכה של תל-אביב לקרקע הקשה, החומה שחורה של העמק המזרחי, לא גלשתי ככה.

בערב קדחתי, חומי עלה למעלה משלושים ותשע מעלות, ושמנו אותי לבדי בחדר כלשהו בשטח. בכוקר באה מישהי עם התרמיל שלי וחפצי, נתנה לי כסף, ושלחה אותי לתחנה המרכזית בתל-אביב לנסוע הביתה לבדי. הייתי בת תשע וחצי, חולה עם שלושים ותשע מעלות צלזיוס.

איכשהו נסעתי ב"דרום יהודה" לתל-אביב, לתחנה של עפולה והעמק בתחנה המרכזית. עמדתי בתור עם התרמיל שלי, ועליתי על האוטובוס - והנה מי מחייך אלי מהספסל השני באוטו? סבתא מוטי שלי! איזה נס! האוטובוס היה גדוש, וסבתא מיד הושיבה אותי על ברכיה, השקתה אותי תה מהתרמוס שלה, ואני נרדמתי מוגנת ומובטחת.

אחר כך בקיבוץ אימא שלי כעסה ואמרה לאבא, שאיך זה שולחים ככה ילדה חולה לברדה - אבל בקיבוץ הרי הכללים שונים, ואלוהים מסדר את העניינים ושולח לי את המלאך שלו, את סבתא מוטי.

בקיבוץ היו חדרים זעוריים, קיטון - קראו להם "המרפסת", שהרי נוצרו מסגירת מרפסת. את סבתא הושיבו בחדרון שכזה, שהיה מלא בארון שלה, במיטה, ב"שיפסקופפר" ששימש שידה ומקום לכיריים חשמליים, ומתחת למיטה הגדולה הוצב דלי אמיל לכן עם מכסה, לשמש לה בית-שימוש.

בכל הקיבוץ היו שניים-שלושה בתי-שימוש ציבוריים, בחדרים כמוכן לא היו אסלות או מים, והחברים הלכו ברגל כברת דרך כדי להגיע למקום פורקן: היה ביתן מיוחד עם תאים אחדים וכיור לנטילת ידיים ליד חדר האוכל, שהיה מקום מרכזי שכל הבאים מהעבודה לחדר האוכל ביקרו בו לצרכיהם.

היו תאים ואסלות, נפרדים לגברים ולנשים, במבנה המקלחות שליד המכבסה במרכז הקיבוץ, לא רחוק מה"מרפסת" של סבתא מוטי, והיה כמוכן הבור עם הסיד במבנה העמדה לרגלי ההר, שפחדתי ממנו ליפול לתוכו והפיץ ריח סיד וגללים למרחקים.

ניקוי בתי השימוש הופקד בידי היולדות, שכביכול היו אמורות לנוח, להיניק, ולא לחזור ליום עבודתן הרגילה. (התינוקות היו ב"בית התינוקות") אינני יודעת של מי היה רעיון ה"שיבוץ" הזה, אולי של סדרן העבודה הכל יכול.

התפקיד שלי היה לאסוף יום-יום את ה"מילאימר", דלי האמיל הלבן, לסחוב אותו לתאי השירותים שליד המקלחות והמכבסה, לרוקן ולנקות.

בדרך כלל הייתי איסטניסטית ורגישה, נוטה להתגעל ולהקיא - וראה זה פלא: לא התגעלתי מהדלי של סבתא - שהרי זו היתה סבתא שלי, גופה כגופי, בשר מבשרי - וכנערונת בת עשר ושתיים עשרה לא תהיתי מדוע העובדת ב"טיפול חולים", שהביאה מדי יום את מנתה היומית של סבתא, צנימים, ביצים, גבינה - ושטפה את אריחי הרצפה הבודדים שנותרו פנויים בחדרה הצפוף והרחוק - מדוע לא היא רוקנה את הדלי. כנראה סברו, שזאת מלאכתה של ביתה, אימא שלי - לעשות זאת אחרי העבודה. אבל אני ידעתי וראיתי, שאימא שלי מעולם לא ביקרה בקיטונה של אַמָּה, וגם בחדר הורי מעולם לא דרכה כף רגלה של סבתא מוטי. רק בגינה, לעיתים רחוקות, נדירות - להצטלם איתנו הנכדות, היתה רשות לסבתא להגיע ולהיות.

אימא שלי הפרידה את עצמה מאמָּה, ואני ניווטתי את דרכי ואהבתי בין שתיהן, בלי להבין שאני חיה כמו בין הורים גרושים, אמהות גרושות, אוהבת את שתיהן בזירות בלי "לקחת צד" במרחק השתיקה ביניהן. אימא שלי לא סלחה לה על ילדותה בין האומנות, וסבתא קיבלה את "עונשה" בשתיקה. את זה אני מבינה כיום, אבל כילדה פשוט הדחקתי, ואהבתי את שתיהן בנפרד.

סבתא מוטי היתה אישה חברתית, ומהר מאוד התחברה לאנשים, ואפילו שרוכם דיברו עברית, פולנית וידיש, הזרות לה. היא, האירופאית, דיברה גרמנית, צרפתית ואנגלית (גם קרוא וכתוב), הלכה ל"קומונה", מחסן הבגדים של הילדים לא רחוק ממנה, והציעה את

עזרתה בתיקונים למיניהם. היתה לוקחת לקיטונה צרור עבודות, ומחזירה מתוקנות להפליא, וזכתה לתודה ולהערכה.

סבתא מוטי טיילה בשבילים עם מקל הליכה מהודר, שמלה שחורה עם כפתורי צדף, "ז'אבו" מתחרה לבנה וכובע שחור של גברת, וחיכה למכריה בברכת שלום. הייתי מטיילת איתה, וכששוחחנו בגרמנית החברים "לא אהבו" כשהבינו ש"הילדה דוברת גרמנית". זה היה שונה ומאוד לא מקובל, אבל אני הייתי גאה בסבתא מוטי שלי.

סבתא הייתה מפנקת אותי ב"אירשפיו", ביצה מקושקשת שבישלה לי ב"ריינדל" שלה, מחבת בדיל שכמותו אני שומרת עד היום למזכרת. הייתי הולכת ללולים מביאה שתי ביצים, אבל צנימים לא יכולתי להשיג, ולא הבנתי אז, שהיא נותנת לי את הלחם שלה...

נדמה לי כיום, שסבתא מוטי ניסתה לכפר על אי גידולה של בתה - אמי בטיפול בי נכדתה, כמו שגם טיפלה בקלן בנכדתה היתומה טרודי, בת הנס ודודתי לילי שמתה.

אבל אימא שלי לא שכחה ולא סלחה. ואולי ה"ניהול" של הגבירה סבתא הפריע לה, וחשבה ש"עכשיו תורה".

בשנה שהייתי לבדי בתל-אביב בתיכון חדש כתבתי לסבתא מוטי מכתבים בגרמנית באותיות עבריות, הרי לא ידעתי לכתוב בגרמנית.

לא ידוע לי מי הקריא לה את המכתבים, שבהם שאלתי לשלומה, וסיפרתי לה על שלומי ומצוקותי.

כשהוחזרתי פתאום מתל-אביב לבית-אלפא, לא הוחזרתי בטבעיות לביתי, לקבוצתי, ל"מוסד החינוכי". מאיר וויל טען ש"אין מקום", שאחכה חודשים אחדים - ואיש לא מחה ולא ציפץ. הוחזרתי "הביתה" אך ללא בית, ונותרתי "באוויר". בחדר ההורים אסור היה להלין אותי, כך שסבתא מוטי קלטה אותי במיטתה ובחזיקה, בקיטונה הצפוף. עד שהורי ריצפו פינה בגינה מתחת לגג, להציב בו מיטה - מצאתי מקלט אצל סבתא מוטי, ואיש בקיבוץ - להורים הרי אסור להתערב - לא מחה ולא התערער: יש פה ילדה נטושה, שהיא שלנו, באחריותנו.

גם כשהוחזרתי אחרי ארבעה חודשים, עם פתיחת שנת הלימודים החדשה, למוסד לקבוצתי המקורית, המשכתי לטפל בסבתא מוטי ולקנן אצלה לפרקים. שתינו היינו זקוקות לקשר, אף כי השתנה: סבתא הזדקנה, ואני הייתי ה"מטפלת".

אחיה של סבתא מוטי פאול, שגר באוסטרליה, היה כותב לה מכתבים ושולח מגזינים לאישה "ווימנס' אואון" ומתנות קטנות. אונקל הנס בא לבקר עם תום המלחמה. וסבתא המשיכה בחייה ובטיוליה במדרכות - כבר היו מדרכות! - המבוגרים האירו לה פנים אך הילדים פחדו ממראה ה"מכשפה" השחור והמיוחד שלה, עם המקל והכובע.

אחרי ששחררתי מוקדם מהצבא - אימא השיגה שחרור בזכות ניתוח מיותר שניתחו אותי, ואני בכיתי בכי תמרורים כי רציתי להמשיך לתפקד כקצינת תרבות של חטיבת המילואים - כך שחזרתי לקיבוץ לעבוד ולחכות לפתיחת הקורס למורים.

עבדתי בחירוף נפש ובעבודה פיזית קשה בתפקיד "הבחור של מטבח הילדים". סחבתי שקים, גררתי עגלות, ורחצתי בידים חשופות את כל הכלים של כמאה אוכלים, וכלי הבישול הגדולים. המבשלות היו מרוצות מאוד. הפעם היתה לי "מרפסת" קיטון משלי, היה

לי חבר שהכרתי בצבא, והמשכתי לטפל בסבתא מוטי ולהתפנק באהבתה, אבל כבר התרחב המרחק.

המשכתי לבקר, ופעם אף חיפשתי בארון שלה משהו משארית האבנים החצי-טובות. סבתא מוטי הביטה ואמרה: מה את מחפשת שם, מה? אבל אני כבר לקחתי משהו, שחשבתי שכבר אינה זקוקה לו עוד, ופשוט לקחתי-סחבתי אותו. פשוט גנבתי...

סבתא מוטי לא אמרה דבר, לא סיפרה לאבי, וכוודאי לא לאמי, פשוט הכילה אותי ואת מעשי.

אני הייתי "צריכה" את האבנים הקטנות הבודדות כדי למוכרן לצורך, ובכסף לקנות מתנה "מפוארת", מערכת כלי כתיבה משיש לשולחן העבודה של חברי הקצין שמחה השליש, שאכן שמח בה מאוד.

אחרי קורס המורים בתל-אביב, שובצתי לעבודה בבית-חינוך בראשון לציון. סוף-סוף התפרנסתי, ומהמשכורת הראשונה שלי קניתי שתי צנצנות עץ זעירות, לשים בהן רקפות, אחת לי ואחת לאמי: אימא שלי תמיד אמרה ש"צריך מקצוע" - והיתה מאושרת כשהתפרנסתי והייתי למורה.

משמחה כבר נפרדתי, הוא נעלם כשהתגלגלתי חרשים אחדים בתל-אביב במשך הקורס בגבעת השלושה - ועכשיו, במלאת שנה לחברותנו שנפסקה - קבענו להיפגש בחדרי בראשון לציון.

באותו יום נובמבר שימשי חזרתי מעבודתי בבית-הספר, והנה מראה שאינו מתישב עם המציאות המוכרת במגרש שליד חדרי: נערונת כבת חמש עשרה, במכנסיים קצרים וחולצה כחולה, שיער מתולתל ופנים מוכרות מעולם אחר - הרי זוהי אחותי תמי! תמי, מה את עושה פה? איך הגעת ואיך מצאת אותי? תמי סיפרה שאימא שלחה אותה, כדי שלא אשמע מזרים בטלפון, שסבתא מוטי מתה...

התבלבלתי לגמרי. אוי, סבתא מוטי, מה פתאום את מתה לי עכשיו? מצאת לך מתי למות, כששמחה יבוא לבקר אותי, וגם תמי כאן...

החלטנו לחכות לשמחה שיגיע, ואולי גם יקח אותנו בטנדר הצבאי שלו לקיבוץ, הרי צריך להגיע להלוויה ולהיפרד מסבתא, ולעזור לאימא באבלה.

שתינו היינו ילדות, אחת בת חמש-עשרה, ואחת בת תשע-עשרה, ולא כל כך תפסנו מה זה "למות". לא ממש קלטתי.

לפנות ערב הגיע אדון שמחה, שתמיד היה טייקר ולא ידע לתת... הוא לקח אותנו לכביש הראשי, כדי להגיע לקיבוץ בטרמפים, בטענה ש"הוא צריך להחזיר את האוטו עד חצות" עד לחצות היו עוד שש שעות, והוא יכול כמובן לנסוע ולחזור פעמיים או שלוש את הדרך הזאת.

אימא שלי, כדרכה, לא שכחה ולא סלחה לו, באומרה, שבלי קשר לחברות שבינו וביני - האירוח והטיפול שזכה לו אצלה בכל הפעמים הרבות שהתארח וביקר בקיבוץ, ומות אָמָה-מחייבים אותו כלפיה... אבל מי אמר שאדם זה מסוגל לנתינה או למחויבות? הרי הוא בא לקחת...

אחרי זמן תפסנו טרמפ בטנדר, שנסע לכיוון חיפה. החלטתי להושיב את תמי בקבינה, ואני מאחור בהשגחה דרך הזכוכית שלא יאונה לה רע. פחדתי, אבל עבר בשלום.

בחיפה ברחוב המלכים/ העצמאות ליד המשטרה, חשבתי להיעזר בהם בנסיעה לעמק, אבל טעיתי - השוטרים חששו לנו, והשאירו אותנו בתחנה עד שיעלה הבוקר.

ובינתיים כל הלילה הזה, בו ישבנו במשטרה בחיפה התחתית, ישבה אימא שלי ליד אמה המתה, והכינה אותה לקבורתה. אימא לקחה את ההינומה של סבתא מוטי מחתונתה, והכינה ממנה צעיף מעטפת לראשה, ופיזרה המון פרחים על מיטתה, כך שסבתא היתה מוקפת כולה בפרחים... גם אבא שלי בא לתמוך. ורק שתי הבנות עדיין אינן! אינני יכולה לדעת מה חשבה/ אמרה אימא שלי רות לאַמָּה הורתה - אני מאוד מקווה שחיברה את נפשה לנפשה... עם שמש הבוקר ועם קול הפעמון הקורא לארוחות לאסיפות וללוויות, באתי לראות את סבתא מוטי, האדם הראשון בחיי שראיתי מת.

לפני, ראיתי רק את הציפור שקברנו, אימא ואני, בגינה בקרית-עבודה. והפעם הציפור היתה סבתא שלי. פיה היה פעור, כנראה אימא כבר לא יכלה לסגור אותו, וסבתא נראתה כמו הציפור, חדת מקור.

סבתא מוטי מתה מות צדיקים, מיתת נשיקה. היא היתה "מצוננת", ורחל רינגרט, שבאה לנקות את הרצפה, ביקשה מסבתא שתעלה על המיטה, שהרי הכל כל כך צפוף - סבתא נחרה קלות, מספרת רחל, שחשבה שנרדמה - אבל זאת היתה נשימתה האחרונה.

כך אנחנו יודעים, שסבתא מוטי מתה בטוב, ללא כאב וזעקה לעזרה, ובידיעה שמישהו עוזר נמצא לידה...

היא היתה בשנתה השמונים, נולדה ב-1872, ואלוהים אהב אותה.

הייתי מבולבלת לגמרי ונדהמת, לילה ללא שינה, טרמפים, מוות - מה זה מוות? איך זה? בהלוויה היו חברים מהקיבוץ, שבאו לכבד את סבתא שלי.

אני חשבתי את אימא שלי ל"אבלה הראשית", לנפש הקרובה, לכת - אבל פתאום ראיתי שאימא שלי רואה בי את הנפש הקרובה, המתאבלת על האובדן והפרידה, וכולם זהיר-זהיר התייחסו כך אלי... לא היה לי נוח בכך, שהרי בעצם נתנה לי סבתא מוטי כל כך הרבה. ואני - אני הרי בגדתי בה, ופרשתי כנפיים ממנה.

אבל לפעמים אני עדיין מדברת איתה בליבי, בעברית ובגרמנית חליפות, וממש עכשיו כותבת את הסיפור שלה ומבכה אותה.